

Sessizliğin Dili: Türk İşaret Diline Dair Gözlemler

Sema Aslan Demir*

Özet: Türk İşaret Dili, Türkiye'deki işitme engellilerin iletişim aracı olarak kullandıkları ana dilleridir. Kendine özgü bir grameri, gramatikalleşen birimleri, ifade araçları vb. bulunan Türk işaret dili, dilbilimin gramatikalleşme, dil ilişkileri, ikonizm gibi değişik araştırma alanları açısından ilginç malzemeler sunmakta ve yapılan az sayıdaki çalışma nedeniyle araştırılmayı beklemektedir. Türk işaret dili, anlamsal derecelendirme, yöresel diyalektler, dilbilimsel değişme gibi doğal bir dilde olabilecek her türlü gerçekleşmeyi barındırabilen bir iletişim sistemidir. Bu makalede, Türk işaret diline ilişkin gözlemlerin paylaşılması ve bu ilgi çekici dilin, ana hatlarıyla ilgililerinin dikkatine sunulması amaçlanmaktadır. Çalışmada Türk işaret dilinin fonolojik, sentaktik, semantik özellikleri ve dikkat çeken diğer dilbilimsel yönleri, ana başlıklar hâlinde, genel fikir uyarı olarak şekilde sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk işaret dili, gramatikalleşme, ikonizm, dil ilişkileri, yöresel diyalektler, dilde değişme.

1. Giriş

Elinizdeki çalışma, ÖZEV (Özürlüler Eğitim ve Dayanışma Vakfı) tarafından düzenlenen *Türk İşaret Dili* (TİD) kursu sonrasında aralanan sıra dışı dünyaya ilişkin gözlemlerin paylaşılması için hazırlanmıştır. Dilbiliminin gramatikalleşme, dil ilişkileri, ikonizm gibi alanları açısından ilginç malzemeler sunan ve yapılan az sayıdaki çalışma nedeniyle keşfedicilerini bekleyen bu ilgi çekici dilin, meraklılarının dikkatine sunulması amaçlanmıştır. Çoğu eksik ve yanlış kabullere dayanan genel geçer bilgilerin aksine TİD, konuşulan Türkçenin işaretlerle taklit edilmesinden kaynaklanan ya da işitenlerin, işitme engelliler için tasarladıkları ikincil bir iletişim aracı değil; kendine özgü ifade araçları ve grameri olan, konuşulan Türkçeyle örtüşmesi anlatılmak istenen konular karmaşıklıkla azalan, işitme engellilerin özgün yaratıları olan ana dilleridir. İşitme engellilerin, işiten öğrenciler için hazırlanandan farklı olmayan bir müfredatla eğitim görmeleri ve Türkiye'deki işitme engelliler okullarında oral yöntemin benimsenmesi, Türkçe ile Türk işaret dili arasında, konuyu dil ilişkileri ba-

* Başkent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/ANKARA
aslans@baskent.edu.tr

kımından da çekici kılan organik bağlar oluştursa da TİD'in kendine özgü bir grameri ve pragmatiği vardır. TİD, söz varlığı sınırlı, ilkel bir dil değil; soyut unsurların ve kimi zaman işitenlerin dilinde ve dünyasında dahi bulunmayan birtakım kavram ve durumların anlatılabildiği, genelde *metaforik* ve *metonimik ikonizme* dayanan; pekiştirme, anlamsal derecelendirme, yöresel diyalektler, söz varlığının değişmesi gibi doğal bir dilde olabilecek her türlü gerçekleşmeyi barındırabilen bir iletişim sistemidir. İşaret dillerinin, dünyadaki bütün işitme engellilerin anlayabildiği ülkeler üstü işaret sistemleri olmayıp her ülkenin millî bir işaret dili bulunduğu gerçeği bilinmekle beraber, TİD ile örneğin İngiliz işaret dili arasında sınırlı ortak işaretlere rastlanabilmesi (bk. Kyle 1988), dil evrenselleriyle¹ ya da Abdülhamid döneminde açılmaya başlanan işitme engelliler okullarında ecnebi eğitimcilerin çalıştırılmasıyla ilgili olabilir.

TİD araştırmalarının tarihi çok yenidir. Bu konuda yapılan az saydaki çalışma, MEB'in 1995 yılında hazırlattığı *Yetişkinler İçin İşaret Dili Kılavuzu*'nun da yazarları olan Galip Demiray ve Hasan Kurt; TİD'i dilbilimsel açıdan ele alan ilk araştırmaların sahibi Ulrike Zeshan ve Hasan Dikyuva; TİD'e ait yaklaşık 750 kelimelik söz listesini internet ortamına² taşıyan Koç Üniversitesi Psikoloji Bölümü öğretim üyesi Aslı Özyürek ve proje ekibi, TİD'in tarihsel yönüne dikkat çeken Miles vb. isimlerce gerçekleştirilmiş; 2007 yılında ise TDK tarafından TİD hakkında bir çalıştay düzenlenmiştir (TİD'le ilgili diğer faaliyetler için bk. Dikyuva 2006) Elinizdeki makale, TİD'in dilbilimsel yönleriyle ilgili bazı gözlemlerin paylaşılması için hazırlanmıştır. Çalışmada kullanılan görsel veriler, iki dilli TİD eğitimcisi Galip Demiray'ın modelliğinde derlenmiş; yazılı metinler ise işitme engelli öğrencilere ait kompozisyonlardan ve dergi yazılarından elde edilmiştir.³

2. TİD'in tarihine dair notlar

TİD'e ilişkin ilk araştırmalardan Miles 2000 ve Zeshan 2002'de üzerinde dikkatle durulan konulardan biri TİD'in geçmişi'dir. Avrupa'da ilk işaret dilinin, İncil'i anlayamadan öldükleri için sağırlara üzülen bir rahip tarafından sistemleştirilmeye başlandığı (Saks 2001) dönemlerin çok daha öncesinde, Osmanlı saraylarında işaret dili kullanılmaktaydı (bk. Bobovius 2002, Miles 2000, Özcan 1994, Zeshan 2002, Zeshan-Dikyuva 2008).

Bîzeban "dilsiz" olarak anılan sağırlar Osmanlı sarayına Fatih Sultan Mehmet, bir rivayete göre de Yıldırım Bayezid döneminde alınmışlardır. Devlet sırlarının dışarıya sızdırılmaması, güvenlik ve sultanın eğlendirilmesi amacıyla saraya alınan, doğuştan sağır ve dilsiz olan bu zümre mensupları esas olarak seferli koğuşuna bağlıydılar, ayrıca Enderun koğuşla-

rında da istihdam edilirdi (Özcan 1994: 304). Önceleri yalnız sarayda istihdam edilirken, daha sonra Bab-ı Ali’de, özellikle 19. yy.da Meclis-i Has’ta gizli meselelerin görüşülmesi sırasında da görev almaya başladılar.⁴ Osmanlı sarayında sağlıkların en kalabalık ve etkili oldukları dönem ise III. Murad’ın saltanatı zamanıdır (Özcan 1994: 304-305). Dilsizler, sultanların yaşamının değişik bölümlerinde bulundular: Onun eğlencelelerinde komiklikler yaparak, gizli görüşmelerinde katılımcı olarak görev yaptılar; ayrıca, sarayın hem erkekler hem de kadınlar için ayrılan bölümlerine rahatlıkla girebilmeleri nedeniyle belirli ölçüde prestijleri de vardı (Dikici 2006: 113).

Dilsizlerin padişah ve devlet erkânı ile özel işaretlerle anlaştıkları, nöbette olmadıkları dönemlerde kendi aralarında işaretlerle konuştukları çeşitli çalışmalarda kayıtlıdır (bk. Özcan 1994, Miles 2000, Bobovius 2002 vb.). Miles, “Signing in the Seraglio: mutes, dwarfs and jestures at the Ottoman court 1500-1700” adlı çalışmasında, 17. yy.da Osmanlı sarayında padişahın baş çevirmeni ve müzisyen olarak görev alan ve sonraları Santuri Ali Ufki Bey olarak anılan Albert Bobovius’un, içinde sağlıkların diline ilişkin gözlemlerin de yer aldığı anılarında bahseder. 2002 yılında Türkçeye de çevrilen Bobovius’un anılarında, Türk işaret diline ilişkin dikkate değer notlar bulunur. Bu notlardan aşağıya alınan bölüm, bu dille yalnız basit konuşmaların yapılmayıp masalların, öykülerin, dinî ve ahlaki konuların da tartışılabilmesine dikkat çekmesi bakımından önemlidir:

Sarayda elli veya altmış kadar dilsiz ya da bi-zebani de vardır; bu doğuştan dilsiz kişiler büyük ve küçük odalarda yatar, ama gündüzleri Ağalar Camii’nin önünde otururlar. Padişahın maaş bağlatıp ihsanlarda bulunduğu, saraydan çıkmış diğer dilsizler onların ziyaretine gelir, sağır-dilsiz dilinde daha uzman oldukları ve her şeyi işaretlerle ifade edebildikleri için, gençlerle söyleşip çeşitli masallar ve öyküler anlatarak, Kur’an okuyarak, Peygamberlerinin adlarını ve dilsiz dilinin her türlü ilginç sözcüklerini belleterek onları yetiştirirler (2002: 29).

Miles, Osmanlı sarayında 1583’te çoktan gelişmiş olan işaret sisteminin, 1610’da ya da daha öncesinde, işiten saraylılar tarafından da kullanıldığını, bir kısmının bu konuda oldukça becerikli olduğunu ve bu dilin, en azından 17. yy.ın ilk yarısında karmaşık konuların da anlatılabildiği bir iletişim sistemi hâline geldiğini belirtir (2000: 128). Bobovius’un anılarında, işaret dilinin 17. yy.da prestijli bir gizli dil olarak kullanıldığını not eden bölüm, Miles’in tespitlerini de haklı çıkarır:

Padişah gezintiye çıkmak üzere ata veya kayığa bindiğinde iç oğlanlarının avluda top oynamalarına izin vermek de âdet-tendir; ama bir odanın iç oğlanları başka bir odanın kişilerle bir araya gelmeye cesaret edemez ve başka bir odada dostları ya da tanışları varsa, tek yapabildikleri onlarla dilsiz işaretleriyle konuşmaktır; hepsi bu biçimde iletişim kurmayı az çok bilir; bu anlaşma biçimi sarayda son derece yaygındır. Has odalılar da isteklerini genellikle sadece el hareketleri ve işaretlerle buyuran padişahın huzurunda kendi aralarında konuşabilmek için [bu işaret dilini] eksiksiz olarak bilmek zordur (2002: 109).

Padişahın huzurunda bulunanların, onun sükutunu bozmamak için kendi aralarında işaret diliyle anlaşmaları, işaret dilinin sarayda moda olmasına neden olmuş ve bu dil, vücudun belirli bölümlerine dokunmak suretiyle geceleri de kullanılmıştır (Tournefort 1741, Miles 2000: 126'dan). Dikyuva-Zeshan 2008: 129'daki, 1829'da İstanbul'a gelen Adolphus Slade adlı bir İngilizin notlarından alınan "İki dilsiz ile birkaç dakika görüşmek, sohbet etmek için geç kaldık. Onlar eğlendiler, güldüler ve bizim hakkımızda büyük bir hızla gözleriyle ve parmaklarıyla konuştu. Onların hızlı anlayışı/zekası Türkiye'de herkesçe bilinmektedir" kaydı da dikkat çekicidir.

Batılı diplomat ve gezginlerin gözlemlerinden başka, konuya ilişkin Osmanlı tarihçilerinin erişilebilmiş sınırlı sayıda notları da benzer dikkatler içerir. Dikici 2006'da kayıtlı iki örnek bu bağlamda önemlidir. Bunlardan ilki, *Mustafa Safi'nin*, Sultan I. Ahmet ve yardımcısı arasında geçen bir duruma ilişkin kaydettiği *bî-zebânlar işâreti ile Çatalca'da sen itdüğüñ muhâlefeti görüb, öğrenmişdür deyü işâret buyurdılar* ibaresi, Sultan I. Ahmet'in bu dille konuşabildiğini gösterir (Safi 2003: 69, Dikici 2006: 55). Diğer bir kayıt ise *Hasan Bey-zâde Târîhi*'nde yer alan, Safiye Sultan'ın siparişlerini oğlu III. Mehmet'e ileten bir dilsizin eylemine ilişkin, *Sifâriş itdükleri umûri işârât ile tefhîm eyledüğünde* ibaresidir (Beyzade 2004: III, 544, Dikici 2006: 65). Görünen o ki işaret dili, Osmanlı sarayında yalnız sağırlarca değil, haremdeki kadınlar ve sultanın bizzat kendisi tarafından bilinen, prestijli, çok amaçlı, görece gizli bir dildi.

3. Tıd'ın dilbilimsel özellikleri

3.1 Metaforik ve metonimik ikonizm

Metaforlar [benzetme/istiare], varlığı daha etkili anlatmak ya da soyut bir varlığı, somut bir varlığa göre anlatarak daha kavranır hâle getirmek üzere kullanılmaktadır. *Metonimi* [mecaz-ı mürsel] ise bir varlığı ya da unsuru, anlam bakımından ilişkili başka bir varlık ya da unsur aracılığıyla anlatma biçimidir. Metafor ve metonimi farklı süreçlerdir. Metafor ilkece bir şeyi

diğerine göre tasavvur etme tarzıdır. Metonimi ise referans işlevine sahiptir; bir şeyi, diğerinin yerine geçecek şekilde kullanmaya imkan verir (Lakoff 2005: 62).

İkonizim ise dilbilimsel bir form ile karşıladığı anlam arasında ilişki bulma sürecidir. Varlıklarla onları karşılayan adlar arasında mantıksal bir ilişkinin bulunup bulunmadığı, ilk dil bilgisi çalışmalarından bu yana insanlığın en çok merak ettiği ve sorguladığı konulardan biri olsa da ‘göstergelerin nedensizliği’ prensibinin benimsenmesiyle düşüşe geçmiştir. Bununla birlikte ikonizmin, işaret dilinde geçerli ve özel bir yeri vardır (bk. Taub 2001: 32). Bir varlığın görsel, işitsel, tat, koku ve doku vb. özelliklerine dayanan birçok imajı bulunur. *Metaforik ikonizim*de, asıl unsurun ya da varlığın sahip olduğu bütün imajların yerini tutabilecek algısal/zihinsel bir imaj seçilir; seçilen bu imaj düzenlenir [schematized], düzenleme sırasında gereksiz ayrıntılardan arınır ve belirli bir dilbilimsel forma kodlanarak [encoding] ifade edilebilir hâle gelir. Kodlama süreci anlamı, dilbilimsel formla eşleme sürecidir. İmaj seçme sürecinde, varlığın ya da asıl unsurun bütünü değil, belirli bir yönünü temsil edecek tek bir imaj seçilirse bu da *metonimik ikonizim* olur (bk. Taub 2001: 35-35).

TİD’de metaforik ve metonimik ikonizmin bir çok örneği bulunur. Şekil 1’de gösterilen *peribacası* anlamındaki TİD’e ait dilbilimsel formun oluşturulmasında metaforik ikonizim süreci işletilmiştir. Peribacalarının algısal imajı, birtakım ayrıntılardan kurtarılarak şekildeki forma kodlanmış ve ifade edilebilir hâle gelmiştir. Şekil 2’deki önceleri Atatürk için kullanılan işaret ise bir metonimik ikonizm örneğidir. Bu işaret, Atatürk’ün pek çok özelliğinden sadece birine, kaşlarının kalkık olmasına bakılarak üretilmiştir. Atatürk’ün imajlarından yalnızca biri, bütünü temsil edecek biçimde seçilmiş, görünen dilbilimsel forma kodlanarak ifade edilebilir hâle getirilmiştir. Ancak bu işaretin, artık Atatürk için kullanılmadığını, sonraları Atatürk’ün öldüğü kasım ayını karşılayacak biçimde değişmeye uğradığını da belirtmek gerekir.

Şekil 1: Peribacası

Şekil 2: Eski Atatürk işareti/Kasım

TİD'de metonimik ikonizm yöntemiyle geliştirilen dilbilgisel form örnekleri, ülke ve şehir adlarında sıkça gözlenebilmektedir. Malatya için *eli kulağında duyma güçlüğü çeken adam/İnönü* işaretinin (Şekil 3), Ağrı için *dağ* (Şekil 4), Diyarbakır için *karpuz tıklatma* (Şekil 5), Kayseri için *pas-tırma kesme* (Şekil 6), Fransa için *Eyfel Kulesi* (Şekil 7) ve İspanya için *boğa boynuzu* (Şekil 8) işaretlerinin o şehri ya da ülkeyi karşılayacak biçimde kullanılması, metonimik ikonizm süreci işletilerek geliştirilen dilbilimsel formlardan birkaçıdır.

Şekil 3: Malatya

Şekil 4: Ağrı

Şekil 5: Diyarbakır

Şekil 6: Kayseri

Şekil 7: Fransa

Şekil 8: İspanya

3.2 İkonik etimolojiye bağlı sözcük türetimi

TİD'in sözcük türetiminde rastlanan dikkat çekici yöntemlerden biri de ikonik etimolojiye bağlı sözcük türetimidir. Konuşulan Türkçede, aynı köke eklerin getirilmesiyle gerçekleştirilen morfolojik türetme biçimi, TİD'de aynı ikondan görünüşsel ilgi ile yeni sözcükler türetme şeklinde ortaya çıkar. İşitme engellilerin okuma yazma öğrenmeleriyle, sözcüklerin yazılış biçimleri arasındaki görsel ilgiyi keşfetmeleri bu yöntemin gelişmesinde etkili olmuştur. Bu yöntemde, *Cezayir* (Şekil 10) sözcüğünün *ceza* (Şekil 9) işaretinden, *Balkesir* sözcüğünün *balk* işaretinden, *Kuveyt* (Şekil 12) sözcüğünün *kuvvet* işaretinden (Şekil 11), Suriye sözcüğünün *su içme* işaretinden (Şekil 13) türetilmesi örnek gösterilebilir. Bu tür türetmelere, standart Türkçenin türetme kuralları

çerçevesinde yanlış etimolojik ilgi/türetme hatası gözüyle bakılmamalı; ikonik etimoloji, işaret dilinin kendine özgü bir gerçekleşme biçimi ve türetme yöntemi olarak algılanmalıdır.

Şekil 9: Ceza

Şekil 10: Cezair

Şekil 11: Bahk-
Bahkesir

Şekil 12: Kuvvet-Kuweyt

Şekil 13: Su içme-Suriye

3.3 Gramatikleşme

Gramatikleşme, bağımsız bir birimin, çeşitli aşamalardan geçerek görevli bir birim hâline gelmesidir. Gramatikleşme, *leksik unsur > vurgusuzlaşma > ekleşme* (Hopper & Traugott 1993: 132) ya da bağımsız bir birimin geçireceği *semantik içeriğini yitirme* [desemanticization], (kullanıma bağlı) *genişleme* [extension], *kategori değiştirme* [deategorialization] ve *aşınma* [erosion] (Heine 2004) süreçlerinden oluşur. Bir cümle ya da sözcük, bu süreçlerin hepsini ya da bir bölümünü aşarak daha gramatikal olabilmektedir (bk. Lehmann 2002). Türkiye Türkçesinde gramatikleşmenin birçok örneği bulunur, söz gelimi şahıs eklerinin kişi zamirlerinden, *-(X)yor* şimdiki zaman ekinin *yor-* filinden gelişmesi gibi (Türkçe gramatikleşme örnekleriyle ilgili bk. Demirci 2008).

Gramatikleşmenin Türk işaret dilindeki örnekleri, bağımsız olarak da kullanılan sözlüksel birimlerin, semantik içeriklerini kısmen yitirip, temel anlamlarıyla ilgili gramatikal bir anlam ve işlev kazanması biçiminde gerçekleşir. En dikkat çekici örneklerinden biri çokluk kategorisinde gözlenir. Elbette burada kastedilen, eklemeli bir dil olan Türkçede olduğu gibi çokluğun belirli biçimbirimlerle ifadesi değildir. İşaret dilinin gramatikal kategorileri gösterme araçları daha farklıdır. Aşağıdaki ilk örnekte insan

sözcüğünün çoğulu bulunur. *İnsanlar* ifadesini sağlamak üzere *in-san+bütün/çok* işaretleri peş peşe kullanılmış; böylece ikinci biçimbirim (bütün/çok), bu örnek bağlamında gramatikalleşerek çokluk kategorisini karşılamıştır. Benzer bir durum *üniversiteler* örneğinde de izlenir. Üniversitenin çoğulunu karşılamak üzere *üniversite + bir sürü* işaretlerinin kullanıldığı bu örnekte *bir sürü* sözcüğü, bağımsız biçimbirim olma özelliğini yitirerek gramatikalleşmiş ve görevli bir birim hâline gelmiştir. Son örnekte ise daha farklı bir çokluk bildirimi vardır. *Asker* sözcüğü tek göğse vurulan yumrukla ifade edilirken, çoğulu olan *askerler/ordu* sözcüğü, aynı hareketin sırasıyla sağ ve sol göğse sürekli vurulması biçiminde, dinamik bir işaretle ifade edilir. Bu örneklerden hareketle TİD’de çokluğun, sözcük ya da kavram bağlamında, değişik biçimlerde gramatikalleşme eğilimi gösterdiği söylenebilir.

Şekil 14: *İnsanlar* (in-san+bütün/çok)

Şekil 15: *Üniversiteler* (üniversite+bir sürü)

Şekil 16: *Asker*

Şekil 17: *Ordu*

TİD’de gözlenebilen bir başka gramatikalleşme örneği ise hâl kategorisiyle ilgilidir. Zeshan 2002’de, Tük işaret dilinde, konuşulan Türkçenin aksine hâl kategorisinin bulunmadığı belirtilir; ancak TİD’de, yönelme/bulunma hâlinin gramatikalleştiğini gösteren örnekler bulunur. Yönelme/bulunma kategorisine kaynaklık eden sözlüksel birim ‘iç/içinde’ sözcüğüdür. ‘iç/içinde’ sözcüğü, yer/mekan adlarından sonra getirildiğinde yönelme/bulunma kategorisini karşılayan görevli bir biçimbirim hâline gelir. Şekil 18’deki ‘Şavaştta insanlar ölür’ cümlesinin Türk işaret dilinde sa-

vaş+çinde insan+çok ölmek+var biçimindeki ifadesi, yönelme/bulunma hâlinin gramatikalleşmesini örneklendirir:

Savaş+ içinde [savaştta]

insan + çok [insanlar]

ölmek + var [ölür]

Şekil 18: *Savaşta insanlar ölür*

TiD'de, gramatikalleşmeye ilişkin ilginç bir örnek de bildirme işlevinin gerçekleştirilmesi sırasında gözlenir. Konuşulan Türkçede bildirme eklerinin yükleme/cümleye sağladığı gramatikal bildirim, TiD'de sıklıkla, *var* ve *yok* sözcüklerinin, semantik içeriklerini yitirip gramatikalleşerek, işlevsel birer biçimbirim gibi kullanılması sonucu elde edilir. Bu biçimbirimler, hem isim hem de eyleme dayanan ifadelerin sonuna gelebilmektedir. Şekil 18'de yer alan cümlemin yüklemine bulunan *ölmek+var* [ölür] bildirimi ve şekil 19'da yer alan *Ben doktor korkmak+yok* [Ben doktordan korkmam] cümlesi *var* ve *yok* sözcüklerinin olumlu ve olumsuz birer bildiriçi/yüklemleştirici olarak işlev görebildiğini gösterir.

Ben

doktor

korkmak +yok [korkmam]

Şekil 19: *Doktordan korkmam*

TiD’de kiplik kategorisiyle ilgili gramatikleşme örnekleri de bulunur. Burada, zorunluluk ve gereklilik kategorilerine ilişkin iki örneğin paylaşılmasıyla yetinilecektir. TiD’de zorunluluk ve gereklilik kategorilerinin gramatikleşmesine kaynaklık eden sözlüksel birimler, sırasıyla *mecbur* ve *lazım* sözcükleridir. Tek başlarına bağımsız birer biçimbirim olarak kullanılabilen bu sözcükler, yüklem çekirdeğinden sonra gelmek, bir başka ifadeyle son pozisyonu almak suretiyle birer kiplik işaretleyicisi olarak gramatikleşebilmektedir. *Mecbur* zorunluluk, *lazım* ise gereklilik-istek arası bir semantik değerın ifadesini sağlar. Şekil 20’de yer alan ‘sen ders çalışmak+mecbur’ işaretleri *ders çalışmalısın*; şekil 21’deki ‘biz polis yardım istemek+lazım’ işaretleri ise *polisten yardım istemeliyiz/istememiz gerek* cümlesini karşılamaktadır. Her iki örnekte de *mecbur* ve *lazım* sözcükleri, konuşulan Türkçedeki *-mAlI* biçimbiriminin işlev alanına denk gelen gramatikal bildirimler sağlar.

Sen

ders

çalışmak +mecbur

Şekil 20: *Ders çalışmalısın*

Biz

polis

yardım

istemek+lazım

Şekil 21: Polisten yardım istemeliyiz

Zeshan, işaret dillerinde gramatikal zamana nadiren rastlanılıp zamanın genellikle *önce*, *sonra* vb. sözlüksel zaman işaretleyicileriyle söylem düzeyinde işaretlendiğine; buna karşılık ‘tamamlanmışlık görünüşü’nün [completive aspect] çok yaygın olduğuna dikkat çeker (2003: 49). TİD’de de *bitti* ve *tamam* sözcükleri, yüklem çekirdeğinden sonra gelip gramatikalleşerek tamamlanmışlık görünüşünü bildirebilmektedir, örneğin ‘Ben okul tamam’ *Okulu bitirdim* vb. (s. 49). Zeshan’ın görünüş kategorisiyle ilgili bu tespitine ek olarak, TİD’de tekrar eden ya da alışkanlık hâlinde olan olayları bildiren ‘alışkanlık görünüşü’nün [habitual aspect] (bk. Dahl 1985: 95) de gramatikalleşebildiği görülür. Aşağıdaki, *Her sabah dişlerimi fırçalarım* cümlesini karşılayan ‘ben her sabah diş fırçalamak+alışkanlık’ biçimindeki işaret dizgesi, bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu örnekte yüklem çekirdeğinden sonra gelen *alışkanlık* işareti, konuşulan Türkçede –Ar biçimbirimiyle karşılanan alışkanlık görünüşüne denk gelen bir işlevle gramatikalleşiyor görünmektedir.

Ben

her

sabah

diş fırçalamak+alışkanlık

Şekil 22: Her sabah dişlerimi fırçalarım

3.4 Fonoloji

Şekil 23

Şekil 24

Şekil 25

Şekil 26

İşaret dillerinin kendilerine ait bir fonolojilerinin olduğunu düşünmek de mümkündür (işaret dillerinin fonolojileriyle ilgili bk. Sandler 2003). Elbette burada fonolojiyi, sözlü dillerdeki gibi bir algılayışla yorumlamak mümkün değildir. Ancak sözlü dillerde fonolojinin gördüğü işlevlerin, belirli yöntemlerle işaret dilinde de karşılanabildiği yönünde birtakım belirtiler gözlenebilmektedir. Sözlü dillerde fonemler anlam ayırıcı en küçük sesbirimlerdir. İşaret dillerinde ise anlam ayırıcı en küçük işaretler bulunur. Yukarıda, aynı bölgede, örneğin baş bölgesinde ve burun yanında yapılan dört ayrı işaret vardır. Oluşum noktaları ortak olan bu dört işarette parmakların duruşu ve temas noktası, anlam farkı yaratmakta; sözlü dillerde fonemlerin gördüğüne benzer bir işlevi de yerine getirerek minimal çiftler oluşturmaktadır. Şekildeki işaretler sırasıyla *müdür* (şekil 23), *nisan* (şekil 24), *çivi* (şekil 25) ve *istemek* (şekil 26) anlamlarına gelir.

3.5 Semantik

Türk işaret dili, aynı anlam alanına giren ancak farklı semantik derece ve zihinsel süreçlere sahip kavramların karşılanabilirliği konusunda da ilgi çekici yeterliliklere sahiptir. Aşağıya alınan iki örnek bu bağlamda dikkat çekicidir. İlkinde, anlam ayrımlarına ve farklı tarzlara sahip *isteme* biçimlerini yansıtan üç değişik işaret bulunur. Şekil 27'deki işaret *sıradan/gündelik isteme* kavramını karşılarken, şekil 28'deki *arzu etme*, 29'daki ise *tutkulu bir biçimde, içinde kıskanmayı da barındıran bir isteme* anlamını karşılamaktadır. İkinci örnekte ise şakayı karşılayan iki ayrı işaret bulunur. İlki (şekil 30) *önceden planlanmış, kurgulu şaka* anlamını karşılarken, ikincisi (şekil 31) *plansız ve anlık şakalar* için kullanılır:

Şekil 27

Şekil 28

Şekil 29

Şekil 30

Şekil 31

3.6 Söz dizimi

Bu bölümde, TİD'in söz diziminde dikkat çeken iki ayrı yöntem üzerinde durulacaktır. Bu iki yöntem arasındaki farklılık, bildirme ifadesinin gerçekleşmesi/yargının ilgili leksikal birim üzerine yüklenmesi ile ilgilidir. Gözlemlenen ilk biçim, örnek 18'de de görülen 'Savaş+ içinde [savaşta] insan + çok [insanlar] ölmek + var [ölür]' *Savaşta insanlar ölür* ve örnek 19'daki *Ben doktor korkmak+yok Doktordan korkmam* cümlelerinde, eylemin *var* ya da *yok* sözcükleriyle yüklemleştirilmesidir. *Var* ve *yok* sözcükleri, yüklem çekirdeğinden sonra kullanıldıkları bu tür örneklerde semantik içeriklerini yitirip ekleşirler ve eklendikleri sözlüksel birimi, olumlu ya da olumsuz bir bildirimle yüklemleştirirler. Yüklem üzerinde herhangi bir şahıs bildiricisi yoktur. TİD'e ait ikinci söz dizimsel yöntem ise Dikyuva-Zeshan 2008: 22-24'te kayıtlıdır. Buna göre *Çalışıyorum* gibi bir cümle 'Ben çalışmak ben' biçiminde ifade edilip, buradaki ikinci *ben* bildirme işleviyle kullanılıyor gözükmektedir.

3.7 Dil ilişkileri

Yukarıda, TİD'in, konuşulan Türkçenin işaretlerle taklit edilmesine dayanan bir dil olmayıp, kendine özgü grameri ve pragmatığı bulunan ayrı bir iletişim sistemi olduğu belirtilmişti. Bununla birlikte, Türkiye'deki işitme engellilerin oral yöntemle ve normal öğrencilerinkinden farklı olmayan bir müfredatla eğitim görmeleri, işitenlerle paylaşılan sosyal çevre vb. nedenler, TİD ile konuşulan Türkçe arasında, dil ilişkileri bakımından önemli sonuçlar doğurabilecek bir etkileşimi teşvik eder (Dil ilişkileriyle ilgili bk. Johanson 2007). Konu bu yönüyle araştırılmaya değer olup burada, TİD'e ait kimi gramatikal özelliklerin bir alt katman etkisi olarak standart Türkçeye taşındığı iki durumun paylaşılmasıyla yetinilecektir. Örnekler, işitme engelli öğrencilerin oluşturduğu yazılı metinlerden elde edilmiştir.

Dil ilişkilerine dair üzerinde durulacak ilk gözlem şahıs bildirimiyle ilgilidir. TİD, konuşulan Türkçeden farklı olarak zamir düşüren/pro-drop bir

dil değildir. TİD’de şahıs bildiriciler yüklem üzerine kodlanamaz; bunun yerine özne zamirlerle ifade edilir. Aşağıdaki, işitme engelli bir ilköğretim dördüncü sınıf öğrencisi tarafından yazılmış ilk metin parçası, bu durumun bir alt katman etkisi olarak yazı diline taşındığını düşündürür. Bu tür kullanımlara sıradan birer dil hatası/dil öğrenimi yetersizliği gözüyle bakılmamalı, ilişki dilbilimi açısından ilgi çekici dilbilimsel birer unsur olarak da değerlendirilebileceklerine dikkat edilmelidir.

Ben bakkal gidiyor, dede ben beraber gidiyor, ben şeker aldı. Güzel çok seviyor (Sessiz Gemi, s. 25, H. Akar, 4/A).

Dil ilişkilerine dair üzerinde durulacak ikinci gözlemse görünüş kategorisiyle ilişkilidir. TİD’de tamamlanmışlık görünüşünün *bitti* ve *tamam* sözcüklerinin gramatikleşmesi yoluyla ifade edilebildiğine ilişkin Zeshan’ın tespitlerinden yukarıda söz edilmişti. Aşağıda, işitme engelli bir öğrenci tarafından yazılmış metin parçasında yer alan cümleler, TİD’e ait tamamlanmışlık işaretleyicilerinin, benzer bir işlevle yazılı Türkçeye taşındığını düşündürmektedir.

Saat 14: 30 ben eve geldi. Baba akşam benim televizyon haber tamam. Anne ses Kübra çay güzel tamam. Güzel Kübra benim televizyon dizi film baba ama tamam. Kübra defter sorular tamam bitti (Sessiz Gemi, s. 26, K.Gürün, 7/A).

3.8 Dilde varyantlaşma, değişme ve gelişme

Konuşma dillerinde görülen bölgesel varyasyon ve toplumsal, etkileşimsel, teknolojik, ekonomik, kültürel vb. nedenlere gerçekleşen değişimler, işaret dillerinde de görülebilmekte; farklı toplumsal bağlamlarda tercih edilen farklı işaret dili üsluplarının bulunduğu, hatta sağır şairler tarafından artistik şiir işaretlerin de geliştirildiği bilinmektedir (bk. Sandler & Lillo-Martin 2001:534, 548) Bu bölümde kısaca, TİD'in söz varlığında görülen değişme/gelişmeler ve diyalektoloji üzerinde durulacaktır.

TİD'de görülen sözlüksel düzeydeki değişimin nedenleri, söz konusu sözcüğe yeni bir anlamın yüklenmesi, anlamsal ayrıntıları verebilme ihtiyacı, konuşulan Türkçeden etkilenme, daha fazla ya da daha az oranda kabul görme vb. ile izah edilebilir. Burada, sırasıyla *Atatürk*, *Rusya* ve *iddia* sözcükleriyle ilgili, üç ayrı sözlüksel değişme örneği konu edinilecektir.

TİD'de Atatürk sözcüğü önceleri, kaşlarının kalkıklığı metonimik bir yolla örneksenerek şekil 2'deki gibi ifade edilmiştir. Bu sözlükbirim bir süre sonra, Atatürk'ün öldüğü kasım ayını da ifade edecek şekilde anlam genişlemesine uğramış; ancak daha sonra, kasım ayı ve Atatürk arasında muhtemel bir anlam ayrışması ihtiyacıyla Atatürk sözcüğü, şekil 32'deki işaretle değiştirilmiştir. Benzer bir biçimde *düşman* sözcüğü, *Rusya* sözcüğünü de karşılayan, orta parmak ve işaret parmağının boyna değdirilmesi biçimindeki işaretle (Şekil 33) gösterilirmiş; ancak daha sonra, bu iki kavramın karışmaması için düşman işareti değiştirilip havadaki yumruğun göğüs hizasına indirilmesi biçiminde şekil 34'deki işaretle gösterilmiştir.

Şekil 32: *Atatürk*

Şekil 33: *Rusya*

Şekil 34: *Düşman*

TİD'de izlenen sözlüksel düzeydeki değişme için bir başka örnek *iddia* sözcüğüdür. Önceleri şekil 35'teki gibi iki elin serçe parmaklarının birbirine geçmesi biçiminde gösterilen *iddia* sözcüğü son yıllarda değişmiş ve *iddia*, maç sonuçlarının tahminine dayanan *iddia* oyununun logosu ile (şekil 36) ifade edilir hâle gelmiştir.

Şekil 35

Şekil 36

Teknolojik gelişmelerle standart dile giren birçok sözcük, işaret dilinde de karşılık bulmaktadır. Bu tür türetmeler, işaret dillerinin ifade imkanlarının yetersiz ya da değişime kapalı olmadığını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Örneğin, son dönemlerin internet terimlerinden biri olan *msn*'nin TİD'deki karşılığı, *msn*'deki kelebek logosunun örneksendiği şekil 37'deki gibidir.

Şekil 37: *msn*

Yukarıda TİD'in bölgesel diyalektlerinin bulunduğu da bahsedilmişti. Türk işaret dilinin İstanbul, İzmir, Ankara gibi büyük şehirlerde oluşturduğu ekoller, taşrada her bir işitme engelliler okulunda gelişebilen bölgesel kullanımlar ve buna bağlı varyantlaşmalar, işaret dillerinin doğal dillerde görülen gerçekleştirmelerden bağımsız olmadığını gösterir. Bu bağlamda *öğretmen* sözcüğü için ilki Ankara'da ve ikincisi İstanbul'da kullanılan, farklı oldukları sağır toplumunca bilindiği için iletişim aksamasına yol açmayan iki farklı işaret gösterilecektir. İstanbul yöresinde kullanılan işaret (şekil 38), işaret parmağının ileri geri hareketiyle *uyarı /ikaz*, Ankara yöresinde kullanılan (şekil 39) ise parmakların ağız hizasından dışarıya doğru açılması biçimindedir.

Şekil 38

Şekil 39

4. Sonuç

TİD, Türkiye'deki işitme engellilerin iletişim aracı olarak kullandıkları ana dilleridir. Kendine özgü bir grameri, gramatikalleşen birimleri, ifade araçları vb. bulunan TİD, bu yönüyle dilbilimin değişik araştırma alanları açısından ilgi çekici malzemeler sunar. Çalışmada, TİD'e ait kimi gözlemler, ana hatlarıyla sunulmaya çalışılmıştır. Her bir konu başlığı, derinleştirilmeyi ve detaylı bir incelemeyi hak etmektedir.

Açıklamalar

1. Sandler & Lillo-Martin 2001: 533'te işaret dili gramerlerinde dikkate değer benzerliklerin gözlemlendiği ifade edilir.
2. Bk. <http://turkisaret dili.ku.edu.tr>
3. Çalışmada kullanılan görsel verilere modellik yapan ve 26 yıllık tecrübesini benimle paylaşan TİD eğitimcisi Galip Demiray'a teşekkür ediyorum.
4. Gizli görüşmelere işitme engellilerin görevlendirilmesi geleneğinin bugünkü TBMM'de de devam ettiği bilinmektedir.

Kaynaklar

- Bobovius, Albertus (2002). *Albertus Bobovius ya da Ali Ufki Bey'in Anıları: Topkapı Sarayı'nda Yaşam*. Çev. A. Berktaş, Kitap Yay.
- Dahl, Östen (1985). *Tense and Aspect Systems*. Oxford: Basil Blackwell.
- Demirci, Kerim (2008). "Dilbilgiselleşme". *Bilig* 45: 131-146.
- Dikici, Ayşe Ezgi (2006). *Imperfect Bodies, Perfect Companions? Dwarfs and Mutes at the Ottoman Court in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Master Thesis. Sabancı University.
- Dikyuva, Hasan (2006). "Education, General History and Materials of Turkish Sign Language (TID)". www.hrf.unikoeln.de/sitenew/content/fest/files/TurkishPresentation.ppt
- Dikyuva, Hasan - Zeshan, Ulrike (2008). *Türk İşaret Dili, Birinci Seviye*. Ishara Press.
- Hasan Beyzade Ahmet Paşa (2004). *Hasan Beyzade Tarihi*. Haz. N. Aykut. Türk Tarih Kurumu Yay.
- Heine, Bernd (2004). "Grammaticalization", *The Handbook of Historical Linguistics*. B. Joseph, R. Janda (eds). Blackwell.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth (1993). *Grammaticalization*. Cambridge University Press.
- Johanson, Lars (2007). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*. Çev. Nurettin Demir. Ankara: TDK Yay.
- Kyle, Jim (1988). *Sign Language: The study of deaf people and their language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakoff, George (2005). *Metaforlar: Hayat, Anlam ve Dil*. Çev. G.Y. Demir. İstanbul: Paradigma.
- Lehmann, Christian (2002). *Thoughts on Grammaticalization* (revised edition). Arbeitspapiere des Seminars für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt, No. 9. Erfurt.
- Miles, M. (2000). "Signing in the Seraglio: mutes, dwarfs and jesters at the Ottoman Court 1500-1700". *Disability & Society* 15: 1, 115-134.
- Sâfi, Mustafa (2003). *Zübdetü't-Tevârih*. Haz. İ.H. Çuhadar. *Mustafa Safi'nin Zübdetü't - Tevârih'i*. C. 1. Türk Tarih Kurumu Yay.
- Özcan, Abdülkadir (1994). "Dilsiz". *İslam Ansiklopedisi* C. 9. İstanbul: Diyanet Vakfı Yay. 303- 305.
- Özyürek, Aslı - İlkbaşaran Deniz (2004). <http://turkisaret dili.ku.edu.tr>
- Saks, Oliver (2001). *Sesleri Görmek: Sağrıların Dünyasına Bir Yolculuk*. Çev. O. Yener. YKY.
- Sandler, Wendy - Lillo-Martin, Diane (2001). "Natural Sign Languages". *Handbook of Linguistics*. Aronoff & Rees-Miller (eds). 533-562.

- Sandler, Wendy (2003). "Sign Language Phonology". *The Oxford International Encyclopedia of Linguistics*. W. Frawley (ed.).
- Sessiz Gemi* (Şubat 2007). Kahramanmaraş Gazi İşitme Engelliler İlköğretim Okulu, Özel Eğitim-Kültür-Edebiyat Dergisi 3(3): 25-26
- Taub, Sarah (2001). *Language from the Body: Iconicity and Metaphor in American Sign Language*. Cambridge University Press.
- Yetişkinler İçin İşaret Dili Kılavuzu*. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, Özel Eğitim ve Rehberlik Danışma Hizmetleri Genel Müdürlüğü. Ankara.
- Zeshan, Ulrike (2002). "Sign Language in Turkey: The story of a hidden language". *Turkic Languages* 6: 2, 229-274.
- (2003). "Aspects of Türk İşaret Dili (Turkish Sign Language)". *Sign Language & Linguistics* 6 (1): 43-75.

The Language of Silence: Observations Concerning Turkish Sign Language

Sema Aslan Demir*

Abstract: Turkish Sign Language is the native language of the deaf community living in Turkey. Having its own grammar, grammaticalizing units and linguistic devices, Turkish Sign Language presents challenging linguistic features related to grammaticalization, linguistic contact, iconism etc., and it deserves attention due to the scarcity of existing research in this area. Turkish Sign Language is a communication system including all kinds of phenomena a natural language can have, such as semantic gradation, regional dialects, and linguistic change. This article aims to share some observations on Turkish Sign Language and to present this challenging language and its general features to those interested in it. In this study the phonological, syntactic, semantic features and other attributive characteristics of Turkish Sign Language will be discussed under a variety of main titles in order to provide a general opinion on the topic.

Key Words: Turkish Sign Language, grammaticalization, iconism, linguistic contact, regional dialects, linguistic change.

* Başkent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / ANKARA
aslans@baskent.edu.tr

Язык молчания: Наблюдения по поводу турецкого языка жестов

Сема Аслан Демир*

Резюме: Турецкий язык жестов является родным языком глухих людей Турции, который используется ими как коммуникативное средство. Турецкий язык жестов, обладающий собственной уникальной грамматикой, грамматическими единицами, инструментами выражения и т.п. представляет интересный материал в таких областях, как грамматикализация лингвистики, языковые отношения, иконизм, а также из-за малочисленного количества существующих исследований заслуживает дополнительного исследования. Турецкий язык жестов является коммуникационной системой, включающей все виды явлений естественного языка, такие, как семантические изменения, региональные диалекты и лингвистические изменения.

Целью этой статьи является обмен интересными наблюдениями за турецким языком жестов и доведение до сведения заинтересованных сторон особенностей этого сложного языка. В данной работе фонологические, синтаксические, семантические особенности и другие атрибутивные языковые характеристики турецкого языка жестов представлены в названиях основных разделов таким образом, чтобы привлечь внимание читателей.

Ключевые слова: Турецкий язык жестов, грамматикализация, иконизм, языковые отношения, местные диалекты, изменения в языке.

* университет Башкент, факультет литературы и естественных наук,
кафедра турецкого языка и литературы / ANKARA
aslans@baskent.edu.tr